

ЗАГАЛЬНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Леонід Зашкільняк

(Львів)

Річ Посполита Обох Народів у ретроспективі української історіографії

Історія, як підстава для проектування сучасного і майбутнього, почала відгравати важливу роль у житті європейських суспільств із кінця XVIII і, особливо, в XIX ст., коли під впливом натурфілософських ідей Просвітництва повірили в можливість виводити з історії «закони розвитку природи і суспільства». Як і в інших народів Центральної та Східної Європи, в цей час відбувався процес формування української модерної нації, а його ідейними конструкторами виступали спочатку нащадки українського козацтва, а тоді нечисленні представники української інтелігенції. Несприятливі обставини перебування українських мас у різних державних утвореннях, насамперед імперіях Романових і Габсбургів, ускладнювали ідентифікацію і легітимацію української ідеї, натрапляючи на потужний ідеологічний опір з боку як російських, так і австрійських, а також польських державницьких еліт. Тому формування українського національного історичного капіталу (уявлень про минуле русинів-українців) значною мірою гальмувалося владою цих імперій і намаганням нав'язати українцям імперські версії минулого.

Спроби українських інтелектуалів дати оцінку Речі Посполитої та її історичної спадщини сягають XVII–XVIII ст., оскільки вже тоді поставало питання про ставлення до цієї держави в умовах зміни суспільно-політичних умов як всередині країни, так і на європейському театрі дій. Сучасні українські історики небагато писали про конкретику історії Речі Посполитої; водночас оцінні судження щодо неї пронизували і пронизують всю українську історіографію через тривалу історичну пов'язаність минулого сучасних України, Польщі, Білорусі і Литви. Спроби історіографічного узагальнення проблематики Речі Посполитої робили чимало сучасних українських істориків, але насамперед Наталія Яковенко, Наталія Шевченко, Віталій Михайловський, Андрій Портнов та ін.¹

Треба також наголосити, що історія та історіографія Речі Посполитої нерозривно пов'язана з історичним міфом «ягеллонської ідеї», тобто історичної конструкції, що полягала в ідеалізації монархії нащадків Ягайла як польсько-литовсько-української федерації. Про це досить переконливо останні кілька

¹ Н. В. Шевченко, Ягеллонська спадщина у світлі сучасних українських історичних студій [в:] Історичний архів. Наукові студії, Миколаїв 2007, випуск 1, с. 29–39; W. Muchajłowski, Historiografia ukraińska w ciągu ostatnich piętnastu lat [w:] Widziane z zewnątrz, tom 1, red. Michał Baczkowski, Tomasz Gąsowski, Andrzej Nowak, Zenon Piech, Bogdan Szlachta, Warszawa 2011, s. 219–226; Н. Яковенко, Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII – початку XVIII століття, Київ 2012, 472 с.; А. Портнов, Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті, Київ 2013, 344 с.; І. Куций, Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою, Тернопіль 2016, 480 с. та інші.

десяти років писали Оскар Галецький, Єжи Матерніцький, Стефан Величенко, Анджей Зємба, а нещодавно Ігор Чорновол¹. Останній підсумував попередні дослідження і констатував, що «ягеллонська ідея» народилася в польському романтичному середовищі XIX ст. як великодержавна візія відродження польської державності в кордонах Люблінської унії 1569 р., а в XX ст. трансформувалася в ідею «Центрально-Східної Європи», як протиставлення «західної цивілізації» російській імперській ідеї². Треба підкреслити, що названі автори далеко не вичерпують списку всіх дослідників, але торкаються насамперед історіографічних аспектів теми.

У цьому нарисі прагнемо прослідкувати головні віхи і обставини оцінки українськими істориками загальної історичної ролі Речі Посполитої, передусім її значення для розуміння минулого України.

Модерна українська історіографія бере свій початок із козацьких літописів, тобто творів, що виникли в прагненні усвідомити і легітимізувати самостійний і самодостатній характер русинів-українців. Доба Богдана Хмельницького і пов'язаний з нею спалах національно-територіальної активності українського населення в особі козацтва на тривалий наступний період перетворили козацький здви́г на потужний національний міф, який стимулював формування української національної самосвідомості. Як за понад два століття перед українськими подіями гуситський рух зродив потужне гуситське національне історіописання, так і наприкінці XVII і загалом XVIII століттях появився розлогий і численний у проявах феномен «козацького літописання»³. Здебільшого незнані, але й відомі нам сьогодні автори і мемуаристи (Самовидець, Грабянка, Величко, Самійло Зорка, Симоновський, Микола Ханенко та багато-багато інших) прославили козаків, як борців «за вольності руські супроти поляків та за спокій, при якому б в землях українських не було б воевод, каштелянів, старост, судіїв та інших представників влади, що їх король Казимир перший року 1340 під присягою своїм наступникам повелів оберігати і які стояли за скасування вольностей козацьких, що козакам були даровані...», – писав гадяцький полковник Григорій Грабянка⁴. Він же й подав причини повстання козаків проти Речі Посполитої: «...Ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися...»⁵.

З того часу антипольський характер повстання під проводом Богдана Хмельницького на довгий час закріпився в багатьох історіографіях Східної

¹ O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, New York 1952, 548 p.; J. Maternicki, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009, 490 s.; S. Velychenko, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Account of Ukrainian History, 1914–1991*, New York 1993, 266 p.; A. Zięba, *Gente Rutheni, nazione Poloni: z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji [w:] Polska Akademia Umiejętności, Wydział Historyczno Filozoficzny, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, Kraków 1995, t. II, s. 61–63; I. Чорновол, *Нариси з історії Галичини*, Львів 2017, 432 с.

² I. Чорновол, *Нариси з історії Галичини*, с. 243–249.

³ Д. І. Дорошенко, *Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право*, Київ 1996, с. 23–40.

⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, Київ 1992, с. 11.

⁵ Там само, с. 33.

Європи. А козацька старшина, котра збагатилася на війнах і служінні різним іноземним господарям, прагнула обґрунтувати і закріпити своє соціальне становище і привілеї їй, тим самим, право на підвладну територію і населення. Водночас, шукаючи історичного обґрунтування своїх прагнень перами своїх ідеологів, вона сприяла зростанню самосвідомості цього переважно сільського населення.

Ще у XVIII ст. козацько-шляхетська еліта розпочала творення українського історичного міфу, який виокремлював український / малоросійський історичний процес з великоросійського, апелюючи як до давньоруської старовини, так і до козацької України. У низці козацьких літописів та компілятивних історичних творів XVIII ст. (П. Симоновського, С. Лукомського, В. Рубана, О. Рігельмана та ін.) минуле України, що виступала під різними назвами (Мала Русь, Малоросія, Південна Русь, Україна тощо), представлялося як історія одного народу «козацько-руського»¹. Цей міф, сформульований наприкінці XVIII ст., вчинив значний вплив на тогочасне русько-українське суспільство. В його основу було покладено козацьку автономістську, героїчно-патріотичну модель історії України, в якій наголос робився на військових подвигах та особливих правах і вольностях козацтва й створеної ним держави при одночасному підкресленні політичної лояльності до російського престолу². Це, на думку сучасного дослідника Зеновія Когута, свідчило про стійку «малоросійську свідомість» української еліти вже від середини XVIII ст., яка хоча й сприймала російську версію «захисту поневолених поляками православних малоросіян», але відокремлювала себе і свій народ від Росії та росіян³. До 30-х років XIX ст. «малоросійський патріотизм», зважаючи на нагромаджений розлогий історичний й етнографічний матеріал, фактично вичерпав себе, а українська аристократія і шляхта виявилася інтегрованою у російський імперський державний і культурний механізм. Попри те, на початку XIX ст. саме в цих колах малоросійської аристократії та шляхти навколо малоросійського генерал-губернатора князя Миколи Репніна (1778–1845), спорідненого з родинами козацьких гетьманів, виникли «таємні товариства», які ставили собі за мету відірвати Україну від Росії, а також зародився український культурницький рух. За багатьма документами і мемуарами сучасників в той час серед українських землевласників і колишньої козацької старшини ще «був живий» дух козацтва і поширена «ненависть малоросіян до великоросів»⁴.

Остаточо «малоросійство» вичерпало себе до кінця 30-х років XIX ст. і найповніше відображено у найпопулярнішій анонімній праці «Історія Русів», авторство якої приписували архієпископу Георгію Кониському. Праця постала наприкінці XVIII – початку XIX ст. в середовищі патріотично налаштованої

¹ М. І. Марченко, Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), Київ 1959, с. 63–92.

² В. В. Кравченко, Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.), Харків 1996, с. 70.

³ З. Когут, Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України, Київ 2004, с. 93.

⁴ Про це дуже переконливо писав відомий український історик і політик Дмитро Дорошенко в нещодавно опублікованій роботі про іншого дослідника української минувшини Дмитра Бантиш-Каменського. Див.: Д. Дорошенко, Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії» [в:] Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки, Київ 2006, випуск 2, частина 2, с. 22–24.

української шляхти і відбивала дихотомію «малоросійської ідентичності», описуючи вигадану «особливу» історію України, але в рамках історії «загальноросійської»¹. У тогочасних умовах «Історія Русів» подавала картину історичного розвитку України або «південно-руських земель» від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. не як території, а як народу («нації») і держави й була своєрідним політичним маніфестом, який обґрунтовував право русько-українського народу на самостійну історію, а, значить, і державність. Твір був надзвичайно популярний серед шляхти колишньої Гетьманщини: у 20-х роках XIX ст. він циркулював у рукописах, а німецький мандрівник Йоганн Георг Коль, який відвідав «Малоросію» 1841 р., спостеріг популярність «Історії Русів», рукопис якої був майже в кожному маєтку, та відзначав, що вона написана в дуже антиросійському та опозиційному (щодо політичного устрою російської імперії) тоні і ніколи не буде опублікована².

Уже у «передмові» анонімний автор цього твору пропонує певну історико-географічну візію для розуміння того, що називають «Малою Руссю» або «Малоросією» (у нього це ідентичні терміни³). Насамперед він звинувачує «істориків Польських та Литовських», котрі всупереч документам і традиції «затмарювали всіляко великі подвиги народу Руського», «затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства»⁴. Але «народ Руський», на його думку, мав давню і славу історію зі своїми «князями Руськими», «гетьманами», «городами» і «землями». Важливо підкреслити, що, незважаючи на загальні звинувачення сусідньої Польщі у пригнічення русинів-українців, автор назагал прихильно ставився до неї і вказував, що сильною вона була тільки тоді, коли «мала у себе войска Малоросійськія» (тобто, козаків). У викладі історії України підкреслено, що українці спочатку добровільно поєдналися з Литвою, а потім і з Польщею на засадах «рівного з рівним і вільного з вільним»⁵. Таке поєднання, на думку автора, було ідеальним і враховувало всі інтереси українців, які надавали королям великі послуги в обороні держави від сусідів, маючи всі права і власну автономну організацію. І після Люблінської унії 1569 р., яка утворила Річ Посполиту, польські королі зберігали всі козацько-українські привілеї. Таку ідилію співжиття трьох народів порушила Берестейська церковна унія 1596 р., нібито нав'язана Римом і після якої й почалися всі беззаконня і гоніння православних українців. З того часу українці почали боротьбу проти порушень своїх прав і

¹ «Історія Русів» як пам'ятка української історіографії та самосвідомості еліти набула популярності вже у 20-ті роки XIX ст., поширюючись у рукописних варіантах, але вперше була надрукована 1846 р. у Москві знаним славістом Осипом Бодяньським. З того часу її дослідженню було присвячено величезну кількість спеціальних праць і публіцистики, але авторство залишається під питанням (Див.: В. В. Кравченко, Нариси з української історіографії..., с. 128–200).

² З. Когут, Коріння ідентичності. с. 73.

³ Про походження цих термінів існує розлога наукова і публіцистична література, зокрема див.: З. Когут, Коріння ідентичності, с. 85–89; С. Шелухин, Україна – назва нашої землі з найдавніших часів, Прага 1936, с. 35.

⁴ Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Кониского, Архієпископа Беларускаго, Москва 1846, с. 34–35.

⁵ Там само, с. 6–7.

привілеїв, що їх чинили магнати і шляхта, не рахуючись з королем, насамперед проти православних, позбавляючи їх законних прав у новоствореній державі¹.

Можна сказати, що Річ Посполита та її устрій цілком влаштували автора «Історії Русів», в той час як католицизм (унія) і свавілля магнатів викликали відразу і відторгнення. Автор ще не мав можливості побачити і оцінити крах Речі Посполитої під час її поділів кінця XVIII ст. Так само, як і оцінити всі наслідки поступової ліквідації Гетьманату і викорінення українства в Російській імперії. Отже, «Історія Русів» значною мірою відбивала уявлення української шляхти і козацької верхівки XVIII ст., котра знайшла собі «тепле» місце в Російській імперії, але прагнула пошанування своєї історичної окремішності.

Проте в першій половині XIX ст. було досягнуто значних успіхів у вивченні етнографії, фольклору та історії ширших верств українського народу, що дало змогу утвердити думку про відмінність його народної мови і культури від великоросійських. Етнографічні і мовознавчі дослідження братів Якова і Олександра Марковичів, Дмитра Бантиш-Каменського, Осипа Бодяньського, Ізмаїла Срезневського, Миколи Маркевича і багатьох інших дали підстави російському літератору Н. Полевому 1830 р. у рецензії на книжку Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» висловити думку про самостійність українського історичного процесу на підставі виокремлення насамперед етнічних особливостей українського народу². Для поширення цієї ідеї були підготовлені сприятливі умови працями численних романтиків. Водночас термін «Малоросія» втрачає свою привабливість і все частіше замінюється терміном «Україна» з метою відокремити Росію від Малоросії і показати самостійний характер малоросійського / українського народу та його минулого. Але й надалі національна назва і самоназва народу залишалася неусталеною; паралельно вживалися терміни «Україна», «Малоросія», «Південна Русь», «Південно-Західна Росія», «Південно-Західний край».

Демократизація інтелігенції і нові романтичні віяння вивели на історичну арену нове покоління українських культурних діячів, яке черпало натхнення не стільки у давніх козацьких міфах, скільки в етнокультурній спільноті, що складалася з населення з однією мовою, культурними традиціями та історичною пам'яттю і сягало глибше у давнину. Це покоління, представлене іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та багатьох інших культурних діячів, спромоглося в середині і другій половині XIX ст. сформувати ідею «нової-старої» української національної ідентичності з опорою на «простий народ» – передусім селянство. Вони перейняли від малоросійської аристократії і шляхти естафету формування нового бачення етнополітичної нації, яка бохоплювала майнові верстви, духовенство, селянство, міщан, інтелігенцію. Однак консервативна на той час «малоросійська традиція» з дихотомічною орієнтацією одночасно на особливий шлях українських вищих верств і російську державність залишалася важким тягарем у самосвідомості старої української еліти, яка хоча й не швидко, але інтегрувалася у великоросійський імперський культурний простір.

¹ Там само, с. 39–41.

² В. В. Кравченко, Нариси з української історіографії..., с. 264–255.

У цьому місці необхідно звернути увагу на активне і послідовне ідеологічне обґрунтування захоплення Росією земель Речі Посполитої, що тривало впродовж півтора століття зусиллями переважно німецьких та російських істориків. Спочатку воно базувалося на релігійному підґрунті і наголошувало на переслідуванні православних католиками в Речі Посполитій. Серед ідеологів релігійного конфлікту були також вихідці з України, що стали на службу Москві. Зокрема, серед тих, хто доклав чимало зусиль для обґрунтування російських загарбань був і Микола Бантиш-Каменський (1737–1814), батько відомого українського історика Дмитра Бантиш-Каменського (1788–1850). Микола не тільки опублікував 5-томник документів про стосунки між московським і польським урядами до 1700 р. (1780–1784), а й оціню монографію «Історичні відомості про Унію в Польщі...» (1805). Важливо підкреслити, що автор – фактично перший фаховий російський архівіст – уклав свій твір як літопис документальних матеріалів, але з власними інтерпретаціями. Основною ідеєю його праці, яка появилася майже відразу після третього поділу Речі Посполитої (1795) і припинення її існування, була та, що порушення прав і привілеїв «руського православного населення» почалося після прийняття Берестейської унії 1596 р. Саме релігійна унія і переслідування православних «відторгнули народ руський» від Польщі й утворили потужний козацький рух на захист православ'я, і тільки Росія змогла «врятувати» православних українців, взявши їх під своє крило і усиновивши» (!)¹.

На початку XIX ст. історичний канон імперської Росії був остаточно сформований і утверджений у 12-томній «Історії держави Російської» російського консервативного історика Ніколая Карамзіна (1766–1826), яка вчинила величезний, можна сказати визначальний вплив на всю наступну імперську російську історіографію та ідеологію. Основні його (канона) положення добре відомі і згодом знайшли політичне відображення в ідеології «офіційної руської народності». Головна її ідея полягала в тому, що Російська імперія була «законним» спадкоємцем Давньої Русі і Московської держави з успадкованою від них абсолютною монархією, православ'ям і «триединою народністю». Автор без всяких докорів сумління механічно переносив імперську Росію на домонгольську Русь, ігноруючи як державні, так і етнічні чинники. З позицій М. Карамзіна Річ Посполита була повною протилежністю самодержавній Московії / Росії, а захоплені Польщею українські землі мали належати Росії. Тому, як писав історик, «нехай іноземці засуджують поділ Польщі: ми взяли своє», а «безпека імперії» полягала в тому, щоб «не бути Польщі ні під яким виглядом, ні під яким іменем»². Усі твори Карамзіна були просякнуті консервативним романтизмом з ідеєю «особливого» народного духу.

Ця імперська конструкція вплинула й на українську романтичну історіографію, яка значною мірою у першій половині XIX ст. тільки «намацувала» свою історичну біографію. Праці істориків, які ще загалом зберігали великодержавні

¹ Н. Бантыш-Каменский, Историческое известие о возникшей в Польше Унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений..., Москва 1805, с. 405–416.

² Н. М. Карамзин, Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях, Москва 1991, с. 42, 54.

ідеї «малоросійства», вже ставили питання про окрему історію земель та народу т. зв. Малоросії (Дмитро Бантиш-Каменський, Олекса Мартос, Микола Маркевич та інші). Вони робили акцент на «козацькому люді», залишаючись спадкоємцями традицій його старшини та загальноросійської лояльності. Фактично, вони повторювали негативну оцінку Речі Посполитої, яка вже містилася в козацьких літописах, але без імперських елементів і з певною симпатією до цієї держави, яка зазнала тої ж долі, що й козацька Гетьманщина. Їхній романтизм був забарвлений становим консерватизмом, джерела якого були захovanі в російській імперській ідеології.

Однак ближче до середини XIX ст. формувалася і більш демократична версія романтичної історіографії. Для неї головним актором мінливої історичної сцени ставав «народ», і не просто безлика маса, а насамперед його нижчі верстви, селянство як носій своєрідної культури. Повернення обличчям до народу, що зростало із демократичних процесів тогочасної модернізації, на певний час відволікло увагу ідеологів українства від проблем державності і зосередило зусилля на вивченні мови, культури, звичаїв народної маси. Ось тут і виникла потреба обґрунтувати право на існування певної «руської» етнічної спільноти, яку невдовзі переназвали «українцями», аби протиставити їх російському імперському терміну «русские», що претендував на охоплення всіх східнослов'янських народів. Відмінності між українською і російською, а також польською культурами в їхній історичній ретроспективі стали цілком очевидними для численних дослідників XIX ст., котрі активно зайнялися модними в добу романтизму етнографічними дослідженнями. Український романтизм, за визначенням багатьох дослідників, мав чимало особливостей, але насамперед запустив модерний проект «винайдення» України¹.

Нову романтичну візію історії народів Східної Європи, в тому числі українського, почали формувати декілька відомих вчених, але насамперед Михайло Максимович, Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш. Вони розпочали критику імперської версії «триєдиного русского народу» і відокремлення українців від росіян та поляків на підставі відмінностей «народного духу». М. Максимович (1804–1873), знаний професор ботаніки Московського університету, а згодом ректор новоствореного Київського університету (1834) так захопився етнографічними дослідженнями українців, що повністю перейшов до групи прихильників українства (Тарас Шевченко, Петро Гулак-Артемівський, Євген Гребінка, Микола Костомаров та ін.). Він почав формувати новий образ взаємин українців і поляків, в центрі якого були відмінні етнічні маси. В спеціальній статті про взаємини українців і поляків, написаній у вигляді низки листів до російського чиновника Київського учбового округу М. Юзефовича, історик відзначав, що до 1569 р. поляки не мали поважних впливів в українських землях, які перебували у складі Великого Князівства Литовського (ВКЛ), але з початком Унії (Люблінської) почалися утиски як українського населення, так і козаків. Поляки, писав

¹ О. Ясь, Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: у 2 ч., за ред. В. А. Смоля, Київ 2014, частина 1, с. 152; Л. Зашкільняк, «Віднайдення України»: думки української інтелектуальної еліти XIX – початку XX століття щодо місця і ролі України в Європі «Przegląd Wschodni. Kwartalnik», 2014, т. XIII, zeszyt 2 (50), s. 421–448.

він, принесли з собою в Україну «дух нетерпимості» і зродили Хмельниччину, як протест проти утисків і тих і тих з православною церквою на додачу¹. Так М. Максимович ставив питання про конфлікт двох сформованих на час XVII ст. «національностей» (українців і поляків), котрі були носіями відмінних «національних характерів».

Ці романтичні ідеї у прикладенні до історії розвинув один із провідних українських істориків-романтиків Микола Костомаров (1817–1885). Його творчість розпочалася з вивчення Берестейської унії 1596 р. («Про причини і характер унії в Західній Росії», 1841) і впродовж всього життя торкалася питань взаємин українців, росіян і поляків. Своє ставлення до Польщі і Речі Посполитої історик висловив у багатьох фундаментальних працях, але найповніше в монографії «Останні роки Речі Посполитої» (1868). Намальована ним картина взаємин народів і держав Східної Європи підкреслювала провідну роль «національного характеру», який визначав і державні і всі інші форми буття. Тому глибинна причина падіння Речі Посполитої, на його думку, полягала в таких властивостях поляків, як «панування сердечності над розумом», «свобода безпорядку», «анархія і свавілля» та інших, котрі проявлялися у всіх інституціях і робили «неминучим» занепад держави.

Висновок історика, який як вихованець російських університетів перебував під значним впливом російсько-православних ідей і фактично виправдовував російську імперську політику, був категоричним: Польща «впала за непорушним моральним історичним законом», згідно з яким будь-яка несумісність протилежних начал у суспільному устрої продукує «внутрішню хворобу», а та руйнує весь організм. Водночас, як прихильник республіки і федерації, М. Костомаров високо оцінював Річ Посполиту («Республіку»), яка проголосила своїм прапором свободу, але гостро засуджував «рабство», яке в ній запанувало і торкалося переважно «руської маси». Він підкреслював, що не «республіканський устрій» був причиною падіння Польщі, а «деморалізація поляків», насамперед шляхти, яка через свої інтереси не бажала покінчити з рабством більшості населення. Тому, підсумовував історик, не можна звинувачувати в падінні Польщі (Речі Посполитої) Росію та інші держави, котрі лише «повернули собі» те населення, котре хотіло з ними поєднатися².

Немає сумніву, що Костомаров із симпатією ставився до устрою та інститутів Речі Посполитої, віддаючи належне ідеям лібералізму і федералізму. Водночас, він розвинув і поглибив попередні міркування про причини падіння Польщі, що полягали, на його думку, в етнокультурних якостях національних спільнот. Не без впливу на нього були і поширені на той час популярні ідеї «слов'янщини» (слов'янофільства), що наголошували на тривалому протистоянні слов'ян «німецьким» впливам, котрі несли з собою «ворожі» для слов'янських народів засади і руйнували назагал їхні демократичні «общинні» форми життя.

¹ М. О. Максимович, О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVIII веке [в:] М. О. Максимович, Выбранные творы з історії Київської Русі, Києва і України, Київ 2004, с. 202–223.

² Н. И. Костомаров, Последние годы Речи Посполитой / Собрание сочинений. Историческая монография и исследования, кн. 7, тт. XVII и XVIII-й, Санкт Петербург 1905, с. 667–674.

Звідси зростала ідея зближення слов'янських народів на ґрунті повної рівноправності.

Романтичні конструкції українських мислителів завершений характер знайшли в першій політичній програмі українського національного руху – «Законі Божому: книзі буття українського народу», написаному як програма Українсько-Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія, більш відомого як Кирило-Мефодіївське братство і приписуваного перу історика Миколи Костомарова (1846–1847 рр.). У своїх спогадах М. Костомаров свідчив, що романтичні ідеї «слов'янської взаємності», які на той час активно поширювалися на всьому континенті, поєдналися в поглядах його однодумців з наміром створення у майбутньому демократичної слов'янської федерації, «подібно древнім грецьким республікам або Сполученим Штатам Америки»¹. Ідеалізована картина українського козацтва, змальована в цьому документі, доповнена проектом створення в минулому «трьох Річей Посполитих» – української, польської та російської, який зазнав поразки внаслідок перемоги «панів» над козаками. Але «не вмерла Україна», – писав автор, – вона збудить Польщу – бо «не пам'ятає зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними», а далі – «озветься до всіх своїх братів слов'ян» і утвориться «союз слов'янський», в якому Україна буде «Річчю Посполитою»².

Увесь історичний процес, змальований у цьому документі простою доступною мовою, зводився до взаємодії трьох сусідніх народів – українського, польського і московського у пошуках справедливого буття. Ані Польща, ані Московія, з якими в різний час намагалася поєднатись Україна, не стали «істинно християнськими»; і тепер Україна виступатиме за поєднання трьох слов'янських «Річей Посполитих» у вільний союз «як рівних з рівними і вільних з вільними», без панів і царів.

Таким чином, українські романтики, в тому числі й історики, перебуваючи в умовах Російської імперії, продовжили лінію критичної оцінки спадку Речі Посполитої. Але вони усунули на другий план релігійні і політично-державні чинники, поставивши на перший план національно-культурні. На їхню думку, Річ Посполита була доброю ідеєю і конструкцією федеративного устрою, але не витримала випробування часом через властиві насамперед полякам риси національного характеру.

Варто зауважити, що серед відомих українських романтиків помітною була також постать й тривала літературна та наукова творчість Пантелеймона Куліша (1819–1897). Він пройшов кілька етапів радикальної зміни своїх поглядів та ідеалів – від захоплення козацтвом і простолюдом до заперечення їхнього значення й вихваляння монархії та аристократії, від москвофільства до полонофільства. Але в загальних рисах він не виходив за рамки окресленої романтиками критичної і водночас оптимістичної візії спадку Речі Посполитої, оприлюдненої

¹ Н. И. Костомаров, Исторические произведения. Автобиография, Киев 1990, с. 474.

² Н. И. Костомаров, «Закон Божий» (Книга буття українського народу), Київ 1991, с. 24.

в «Законі Божому, Книзі буття українського народу» з більшою присутністю в його поглядах православного русофільства¹.

Романтичні уявлення про минувшину протривали в Україні довше, ніж в інших європейських країнах. Причини цього відомі і пов'язані, зокрема, з переслідуваннями і забороною української ідеї в Росії і перенесенням національної культурної діяльності українців до Галичини під владою Австро-Угорщини. Але тут українські діячі зіткнулись із суперництвом польської національної стихії та ідеології. Постійне змагання з великодержавними викликами сусідів (Росії і Польщі) майже автоматично породжувало ідеалізацію минулого. Крім того, поразки польських національних повстань, у тому числі й в українських землях, поставили важливу ідеологічну проблему: за яку Польщу провадиться боротьба? Виявилося, що великодержавна тінь Речі Посполитої чинила потужний, якщо не переважний вплив на програми більшості польських національно-політичних сил і таборів. Представники польського політикуму другої половини ХІХ і початку ХХ ст. формували плани і плекали надії на відбудову Польщі в кордонах Речі Посполитої 1772 р., як реалізацію «історичної справедливості». Український національний рух, що в той час прискорено формувався, зокрема й під впливом польського, не міг погодитися з такою перспективою, незважаючи на запевнення деяких польських політиків та інтелектуалів про можливу автономію України в складі відродженої Польщі.

У той час, коли в Європі вже активно формували позитивістську візію світу та історії, українські інтелектуали продовжували шукати етносоціальні підстави національної самоідентифікації. Вони намагалися поєднати соціологізм позитивізму з «етнізмом» романтизму і спрямованістю у майбутнє. Найвпливовішим українським мислителем та істориком цього періоду був Володимир Антонович (1832–1908). Змушений жити і працювати в Росії в умовах переслідування всього українського, історик мав постійно зважати на загрозу репресій і маскувати свої думки. Попри те, в своїх студиях з історії українського козацтва та українських земель Антонович наголошував на окремішності українства як національної спільноти, а її корені шукав у давніх часах. Відомо, що Антонович, за походженням польський шляхтич, рішуче розірвав зі своїм середовищем і обрав шлях служіння українському простолюдові («хлопоманство»). Тому «антишляхетство» і протиставлення цьому польському стану перетворилося на світоглядну позицію вченого. Це дало підстави сучасним дослідникам вважати Антоновича представником «романтичного народоправства»². У сучасній широко відомій лекції «Три національні типи народні» (1888) він фактично продовжив етнологічні розмірковування М. Костомарова, намагаючись обґрунтувати національну своєрідність народів, як підставу їхньої суспільної діяльності. Йшлося про близьких сусідів – українців, поляків і росіян. Провівши порівняльний аналіз культурно-антропологічних якостей представників цих сусідніх народів, він

¹ Саме П. Куліш у вже зрілому віці написав і опублікував тритомники «Історія возєєдиненія Руси» (1874) і «Отпаданіє Малороссіи от Польши» (1888), в яких проявилася його ілюзорна віра в можливість рівноправного співіснування двох народів – українського і російського. – Докл. див.: Є. Нахлік, Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах, Київ 2007, т. 2, с. 10–82.

² О. Ясь, Історик і стиль..., с. 332.

стверджував, що росіяни є носіями абсолютного авторитаризму, поляки – аристократизму, українці – громадської рівноправності («демократизму»)¹.

У багатьох працях різних років цей історик торкався оцінки Речі Посполитої та її історичного спадку. Більшість його поглядів проявилися у 1860–1880-х роках, коли в Росії відбувалася гостра боротьба проти польського національно-визвольного руху й суспільне життя було сповнене антипольськими гаслами. Критика Антоновичем Люблінської унії та Речі Посполитої базувалася переважно на тезі, що унія 1569 р. розпочала наступ і поступову перемогу «польського права» над литовським і українським і, як наслідок, нехтування правами литовського і українського народів². А в статті «Нарис відношень Польської держави до православ'я і православної церкви» (1866) вчений на розлогодному документальному матеріалі змалював процес наростання утисків і переслідувань православної церкви в українських землях, починаючи від XIV ст., а особливо – з кінця XVI ст., що мало підсилити положення про гноблення українського народу в кордонах Речі Посполитої і утвердити негативне ставлення до цієї держави та її устрою³.

Неприхильність української національної еліти до Польщі та її історичного спадку зросла в другій половині XIX ст., коли в європейському інтелектуальному просторі на ґрунті позитивізму поширилися соціальні доктрини різного гатунку. Причиною цього стало, по-перше, виникнення дієвої конкуренції українського національного руху з польським, яка проявилася передусім у Галичині під владою Австро-Угорщини. Обидва рухи претендували на створення в цьому коронному краї свого національного «П'ємонту», який би міг стати базою для відбудови національної державності. Представники обох національних рухів бачили Галичину та інші території виключно в складі своїх майбутніх державних утворень. Така конкуренція не сприяла ані налагодженню співпраці двох потужних антиімперіальних сил, ані якомусь зближенню трактувань спільного минулого.

Одним з цікавих і впливових українських істориків і політичних мислителів цього періоду, який намагався віднайти не романтичну, а демократичну візію української ідеї, був професор Київського університету Михайло Драгоманов (1841–1895). Проте, перебуваючи під впливом європейської ліберальної та соціалістичної суспільно-політичної думки того часу, він по суті залишався в полоні футуристичних ідей про роль поступу і можливості федеративної перебудови Європи, плекав ілюзії щодо федеративно-демократичного переустрою Російської імперії⁴. Слідуючи логіці про неспівпадіння «національного» і «державного», а також визначальної ролі «соціального» в житті людських спільнот, вчений повторював думки романтиків про релігійну близькість українців і росіян, але, водночас, вносив новий, соціальний аспект у взаємодію народів і націй. Він зазначав, що серед слов'янських народів, як і серед інших, були «свої

¹ В. Антонович, Три національні типи народні. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/anton/ant03.htm> [21.12.2018]

² В. Антонович, Про козацькі часи на Україні, Київ 1991, с. 52–54.

³ В. Антонович, Монографії по історії Западної и Юго-Западной Росії, Київ 1885, т. I, с. 265–278.

⁴ А. Круглашов, Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова, Чернівці 2000, с. 457–459.

пануючі і піддані народи, напр., поляки й москалі стали панами перед нашими русинами-українцями»¹. У знаній публіцистичній праці «Історична Польща і великоросійська демократія» (1881) Драгоманов піддав критиці як російських «централістів», які прагнули зберегти імперію, так і польських «великодержавників», що плекали надії відродження багатонаціональної Речі Посполитої. Саму ж цю останню державу історик оцінював дуже негативно, протиставляючи їй «демократичне» Велике Князівство Литовське.

Люблінська унія 1569 р і Берестейська 1596 р., на думку історика, стали переломним моментом в історії Польщі і сусідніх їй народів: Польща поширила на приєднані території свої, не властиві цим народам порядки, устрій, соціально-економічні відносини, не давши їм населенню жодних вигод, навпаки, викликавши невдоволення місцевого населення і виникнення козацтва. Причиною цього було те, що Річ Посполита була не федеративною, а унітарною державою, яка проводила окатоличення і асиміляцію населення України, Білорусі і Литви. Неминучою реакцією на таку політику став відцентровий рух, який був спрямований на Москву². Висновок Драгоманова щодо «історичної Польщі» прозвучав виразно критично – історичні «фікції» не можуть бути підставою для майбутнього будівництва національних суспільств, оскільки вони ігнорують зміни в становищі народів і держав. А ситуація спільного співіснування «націй привілейованих» і «націй плебейських» в умовах зростання демократії може відбутися тільки після ліквідації такого стану речей.

Українські історики другої половини ХІХ ст., котрі гуртувалися навколо «громад» або редакції часопису «Кіевская старина», зосереджували свою увагу на вивченні найрізноманітніших питань внутрішньої історії козацтва або соціально-економічних проблем минулого українців і не особливо переймалися оцінками Речі Посполитої, покладаючись переважно на вже нагромаджену українську та російську історіографію (Олександр Лазаревський, Орест Левицький, Іван Каманін, Адольф Скальковський та ін.). За прикладом М. Драгоманова вони поглиблювали дослідження соціальних та господарських стосунків в українських землях з наголосом на нижчих верствах суспільства, зокрема селянства. Так, О Лазаревський (1834–1902) у своїх дослідженнях козацького полкового устрою Лівобережної України багато уваги приділяв козацтву й селянству, а в публікаціях не часто апелював до оцінок Речі Посполитої. Якщо ж згадував про неї, то транслював традиційні на той час погляди про звичаєву та культурно-релігійну несумісність польських порядків із русько-українськими і фактично колоніальну політику польських правлячих кіл у часи існування Речі Посполитої³.

¹ М. Драгоманов, Чудацькі думки про українську національну справу [в:] М. П. Драгоманов, Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні [Бібліотека «Пам'ятки історичної думки України»]. Упорядник Р. С. Міщук, Київ 1991, с. 473.

² М. П. Драгомановъ, Историческая Польша и Велико-русская Демократія, Київ 1917, с. 9.

³ Наприклад, О. Лазаревський в описі полкового устрою Лівобережної України дуже скупо і без емоцій переказував джерельний матеріал про те, що після Люблінської унії «понаїхали польські чиновники і шляхта», а за ними і католицьке духовенство, які і

Соціальна і аграрна проблематика, що ґрунтувалася на серйозному опрацюванні документальних джерел, відкривала нові сторінки минулого, що не вписувалися в політичну історію, але добре узгоджувалися з культурно-етнографічною. Завдяки позитивістським настановам й модним соціальним доктринам українських (і не тільки) дослідників соціальні низи, передусім селянство, перетворювалися на чимраз головнішого «героя історії».

Культурні і соціальні аспекти оцінки минулого найповнішого розвитку і втілення зазнали у творчості найвідомішого українського історика Михайла Грушевського (1866–1934). Наприкінці XIX і початку XX ст. він створив струнку і обґрунтовану в джерелах концепцію («схему») історії України-Русі, як суб'єкта європейського та світового історичного процесу¹. У його методі своєрідно переплелися романтичні, позитивістські і навіть елементи неоромантичної візії минулого, котрі добре прикладалися до конструювання частково «недержавної» історії України, головним героєм якої виступала соціально-етнічна «малорухлива» «народна маса», «народ»². Тому, як видається, під впливом романтизму (але з неоромантичним «присмаком»!) вчений підходив до оцінки обох уній XVI ст., а також Речі Посполитої як держави. Він негативно оцінював не тільки «національний характер поляків», але й устрій Речі Посполитої, шляхетську станову демократію, яка, на його думку, руйнувала традиційні засади життя українців, супроводжувалася «ополяченням» українського народу, посиленням соціального та релігійного гніту і в підсумку призвели до тяжкого стану українську народну спільноту.

У фундаментальному дослідженні «Історія України-Руси» тільки перипетіям Люблінського сейму 1569 р. вчений присвятив понад 70 сторінок. Появу польсько-литовської Речі Посполитої Грушевський підсумував так: «Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин (...) Справа прилучення Києва особливо в повній наготі виставляє голим нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилучення Київщини буде користе для Польщі». Після Люблінського сейму в українські землі масово посунула польська шляхта, несучи з собою «ланцюги насилля», фільваркову систему та панщину. Кидаючи камінь у бік своїх польських колег, вчений підкреслював, що «всякі ідеологічні прикраси поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту «унію» з далекого

встановили режим, який, як пише історик, за відсутності документів народ у спогадах називав «людською неволею – А. Лазаревский, *Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Томъ первый: Полкъ Стародубскій, Київ 1888, с. 3–4.*

¹ Історіографія про М. Грушевського є дуже розлогою, принагідно згадаємо тільки декілька найновіших публікацій: С. Плохій, *Великий Переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*, Київ 2011, 600 с.; Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011, 370 с.; В. Тельвак, В. Педич, *Львівська історична школа Михайла Грушевського*, Львів 2016, 424 с.

² Л. Зашкільняк, *Методологічні погляди Михайла Грушевського, «Україна модерна»*, Львів 1999, число 2–3, с. 233–253; О. Ясь, *Історик і стиль...*, с. 427–508.

віддалення»¹. Польську експансію Грушевський нерозривно пов'язував з егоїзмом правлячого класу – шляхти. З цього виникало потрійне «історичне звинувачення» Польщі у встановленні політичного, соціально-економічного і культурно-релігійного гніту українців. Сама ж Річ Посполита не була ніякою «федерацією», а звичайною польською експансією на землі українського, білоруського і литовського народів, експансією, яка призвела до краху і саму Польщу.

У антипольському налаштуванні метра української історіографії сучасні дослідники небезпідставно бачать вплив не стільки його попередників і вчителів (М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича), скільки тривале життя в Галичині, де українсько-польські відносини наприкінці ХІХ ст. набули вкрай конфліктного характеру².

Політична ситуація у Східній Європі перших десятиліть ХХ ст. ще більше загострила українсько-польські відносини, які вилились у збройний конфлікт за Галичину в 1918–1919 рр. і невдачу українського національного руху в справі відновлення незалежної державності в 1917–1921 рр. Політизованість духовної атмосфери початку ХХ ст. не сприяла виваженому науковому аналізу давніх подій: минуле неодмінно «проривалось» і виходило назовні в політичних програмах усіх політичних сил і таборів народів Східної Європи. В умовах гострої конкуренції українського і польського національних рухів попередні напрацювання щодо оцінки минулого не тільки не пом'якшилися, а навпаки, загострилися. Позицію попередньої української «народницької» історіографії майже дослівно повторили представники т. зв. «державницької» школи в українській історіографії і, зокрема, поляк за походженням В'ячеслав Липинський (1882–1931). У його працях як довоєнного, так і післявоєнного періоду Річ Посполита та її правлячі верстви виступали «гнобителькою» українського народу як в соціальному, так і в духовному відношеннях. В. Липинський повторив і навіть загострив критичну оцінку Люблінської унії, Речі Посполитої загалом, на які покладалася відповідальність за «колонізацію» українських земель, полонізацію її елітарних верств і низів³. Не менш войовничо критикував історичні ремінісценції польських політичних сил і один з найвизначніших українських мислителів з Галичини Іван Франко (1856–1916), який в одній із праць писав, що «Унія люблінська 1569 року відлучила наші землі від Литви і прилучила їх безпосередно до Польщі, а надто йшла до того, щоб завести на наших землях польські порядки. Ціль, до котрої вони змагали, була така, щоби нашу полудневу Русь, що дісталася в польські руки, зовсім зілляти з Польщею, зробити з тих двох країв одну цілість»⁴.

¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*. В 11 т. 12 кн., редкол. П. С. Сохань (голова), Київ 1993, т. IV: XIV–XVI віки, відносини політичні, с. 414–415.

² Вплив «фактору Галичини», тобто політики і політичної ситуації відзначає, зокрема, польський історик Лукаш Адамський – Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy...*, с. 284. І з цією думкою треба погодитись, оскільки в той час польська домінація в цій провінції Австро-Угорщини ставила потужні перешкоди для розвитку українського національного руху і, тим самим, викликала негативну реакцію української інтелігенції.

³ В. Липинський, *Твори*. Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького / *Історична секція*, ред. Лев Білас, Філадельфія; Пенсильванія 1980, с. 67–69.

⁴ І. Франко, Іван Вишенський, Львів 1911, с. 6.

Перша світова війна і низка соціальних та національних революцій у Центральній і Східній Європі призвели до краху традиційних імперій і виникнення нових національних держав. Українські визвольні змагання закінчилися поразкою й землі з українським населенням опинились у нових державах, насамперед сусідів, котрі історично на них претендували: основна частина виявилась в межах СРСР у вигляді формально автономної УСРР, інші частини – у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. Роз'єднана українська спільнота, натрапивши на прагнення всіх держав нівелювати український національний рух, постала перед новими завданнями збереження своєї тотожності. Це спричинило посилення в ній радикальних тенденцій, що особливо яскраво проявилися в міжвоєнний період і під час Другої світової війни.

Майже все ХХ ст. українська офіційна радянська історіографія перебувала під визначальним тиском російсько-більшовицької ідеології, яка в оцінці Речі Посполитої визначала насамперед ворожий їй національний чинник, приписуючи всі найгірші якості шляхетському станові, як «класу-гнобителю», а Річ Посполиту вважала «класовим знаряддям в руках цього реакційного класу». Росія і СРСР кваліфікувалися як «визволителі» українського народу з-під влади «панської Польщі». Вироблена у цей період в СРСР загальна схема української історії спиралась на ідею «закономірного історичного возз'єднання України з Росією». За таких умов увесь період з XIV до середини XVII ст. представлявся в історіографії як «боротьба народних мас проти феодального і чужоземного гніту». Люблінська унія 1569 р. була однозначним свідченням, як йшлося в офіційній багатотомній історії України, «посилення експансії феодальної Польщі», яка, тим самим, заклала «основи свого розпаду»¹. Акцент на класовій боротьбі нівелював усі інші аспекти оцінки тогочасного стану справ і подавав картину суцільного соціально-економічного, політичного і культурного гніту українського населення, яке, своєю чергою, постійно провадило класову боротьбу проти польських поневолювачів.

Дещо стриманішими були оцінки уній і Речі Посполитої в галицькій українській історіографії, що розвивалася в умовах збереження певних національних прав українців у складі міжвоєнної Польщі і намагалася зміцнити джерельним матеріалом загальну схему українського минулого². Достатньо потужна українська історіографія в Галичині у складі Польщі й української діаспори в західних країнах намагалася залишатися у рамках тогочасних вимог історичної науки, але також негативно оцінювала Люблінську унію як «колонізацію» Польщею українських земель і ліквідацію форм української автономії, що існували у ВКЛ. Інакшим було і ставлення до релігійної Берестейської унії, яка

¹ Історія Української РСР. Том перший, книга друга: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.), редакційна колегія В. О. Голобуцький та ін., Київ 1978, с. 200 і наст.; Див. також: В. Яремчук, Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби, Острог 2009, 526 с.

² Див.: Л. Зашкільняк, Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимізації національної історії, [в:] Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.), Київ 2014, с. 149–166.

мала певні заслуги перед українським національним рухом. Всі ці аспекти докладно представлені у написаній напередодні Другої світової війни «Історії України» авторства одного з найталановитіших українських істориків, учня М. Грушевського Івана Крип'якевича (1886–1967)¹.

Таким чином, українська історіографія майже до кінця ХХ ст. і утворення незалежної Української держави формувала образ Польщі і поляків як «поневолювачів» України. І такий образ, як слушно зауважив сучасний український історик А. Портнов, продовжував існувати навіть після 1991 р., аж поки знаний сьогодні український історик Наталя Яковенко не здійснила деконструкцію стереотипного міфу про «польське загарбання» і запропонувала нову інтерпретацію Речі Посполитої як ранньомодерної станової демократії². Її погляди розвинула група учнів (Наталя Старченко, Віталій Михайловський, Максим Яременко та ін.).

В інтерпретації Н. Яковенко Люблінська унія була «привабливим плодом» для тогочасної багатоетнічної річпосполитської шляхти, яка в результаті цього отримала величезні соціально-економічні привілеї в об'єднаній державі, в тому числі це торкалося й української шляхти та магнатів (князів). Останні свідомо йшли на союз з Польщею, прагнучі здобути станові привілеї і забезпечити себе від експансії Москви. Н. Яковенко спільно з Оленою Русиною в синтетичному нарисі з історії України зазначили, що українська шляхта бачила в тодішній Польщі, на протигагу самодержавній Московії, країну з «конституційним устроєм, обмеженим королівською владою, забезпеченою політичними свободами і становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою»³. Перехід українських земель до складу Корони в 1569 р. надав великі привілеї українській шляхті, яка увійшла до Польського Королівства як «рівні з рівними і вільні з вільними», але, водночас, став загрозою для української ідентичності як такої. Після Берестейської унії 1596 р. ця загроза набула ідеологічного характеру і спричинила поступове наростання конфлікту між поляками та українцями. Цей конфлікт, на думку Н. Яковенко, сприяв появі «третьої нації» в Речі Посполитій Двох Націй – «русько-української», а її інтереси випало представляти новому соціальному стану – козацтву⁴.

Якщо в свідомості польських публіцистів того часу козаки поставали носіями свавілля, анархії і розбійництва, то в уяві українських діячів і народних мас вони виступали героями, захисниками давніх свобод і православної віри. Отже, можна сказати, що входження українських земель до Речі Посполитої стало не стільки «крахом» «українського проекту», скільки передумовою мобілізації населення для його виконання (!). На доказ того Н. Яковенко навела у тексті яскраву цитату одного з провідних українських мислителів того часу Мелетія

¹ І. П. Крип'якевич, Історія України, відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович [«Пам'ятки історичної думки України»], Київ 1990, с. 110-169.

² Див.: А. Портнов, Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті, Київ 2013, с. 100-101.

³ Історія України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. Закладів, автори О. Бажан, О. Білоусько, В. Власов та ін., Київ 2006, с. 82.

⁴ Н. Яковенко, Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України, видання друге, перероблене і доповнене, Київ 2005, с. 242–243.

Смотрицького, який писав про Люблінську унію так: «З цією-таки вольністю руський народ об'єднався в одне тіло з вільними народами – польським і литовським, злився й зміцнів під спільною главою»¹.

Стосовно Берестейської релігійної унії історик показала, що вона розколола українську спільноту, але не за засадами православ'я – католицизм, а через страх перед «новиною», а також традицію зберігати вірність «своїм» володарям. Це спричинило тривале протистояння в спільноті, яке ідеологічно поділило населення на два великі табори і довгий час, аж до сучасності, вміло використовувалося і використовується досі ворожими силами. Фактично, це був розкол, який поставив українців перед постійним вибором між Заходом і Сходом, між європейською цивілізацією і азійством. Водночас, на думку Н. Яковенко, обидві унії й зміцнення соціальних позицій козацтва стали стимулом і підґрунтям української «культурної революції» кінця XVI – першої половини XVII ст., яка вивела на історичну арену «третю націю» Речі Посполитої – українців².

Отже, в такій інтерпретації Річ Посполита виступала головною зв'язуючою ланкою України з європейськими ідеями та уявленнями, а українці виступали невід'ємною частиною річпосполитського культурно-політичного простору. У численних виданнях Н. Яковенко та її учнів, а також інших молодих істориків ці висновки знайшли потужне документальне обґрунтування.

Проте, спроби переосмислити спадок Речі Посполитої з великими труднощами спостерігаються в українській історіографії; в більшості випадків продовжують функціонувати усталені в попередній час оцінки «песимістичного» плану, окреслені в «народницькій» версії історії України з наголосом на етнічних явищах. Така інерція є цілком зрозуміла – становлення національної ідентичності українського населення, його національної самосвідомості впродовж кількох століть гальмувалося, а елітарні верстви винищувалися або асимілювалися. Тому фаховим історикам доводиться робити складний вибір між прагненням, з одного боку, «підкріпити серця патріотизмом» і, з другого – творити більш складну і суперечливу картину минулої дійсності.

Сучасний український історичний канон, що реалізується в освітній сфері і публічному дискурсі, покладає «провину» за поділ українських земель в XVI–XVII ст. в тому числі і на Річ Посполиту, що була твором насамперед польської шляхетської еліти. І хоча сучасні оцінки Люблінської унії в українській історіографії звучать з рівною долею «оптимізму і песимізму», зокрема, як «продуманий, реалістичний і навіть мудрий» вибір української шляхти, проте констатується, що «прогресивна річпосполитська модель устрою» не втрималася і «через відхилення», в тому числі й відмову від релігійної толерантності, спричинила кризу Польсько-Литовської держави³.

Цей поділ, на думку багатьох українських істориків, перервав «природний» розвиток України і спричинив поразку національної культури, застій у соціальній еволюції і, навіть, відкинув на багато років назад «від цивілізаційного поступу

¹ Там само, с. 244.

² Там само, с. 283–284.

³ Історія України: нове бачення: у 2-х томах, автори О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Когляр та ін.; під ред. В. А. Смоляя, Київ 1995, т. 1, с. 141–142.

європейських країн»¹. Він змусив передових діячів чинити опір польській політичній та культурній експансії в Україну. Ось як оцінюються наслідки Люблінської унії в одному з нових посібників з історії України: «Організувавши в ході укладення Люблінської унії 1569 р. інкорпорацію українських земель, польська еліта сформулювала імперську доктрину, за якою вони проголошувалися такими, що раніше належали Польщі, були від неї відірвані, а тепер законно поверталися до її складу. Таким чином, український народ не лише позбавлявся історії незалежного державного розвитку, але й перспектив у майбутньому, бо терени його проживання проголошувалися споконвічними польськими землями»². Відзначається, що колоніальна політика Польщі в українських землях мала негативні наслідки для України, тому що її результатом були втрата еліти, розкол духовенства і міжконфесійна боротьба, витіснення міщанства з ключових позицій господарського життя і самоврядування, зростання перешкод для розвитку української мови, культури, самосвідомості³. Два відомі українські історики констатували, що після двох уній XVI ст. в українських землях почав формуватися «колоніальний режим» з усіма його негативними наслідками – соціальним, національно-культурним і політичним гнітом⁴.

Водночас, відзначається, що Люблінська і Берестейська унії значною мірою стимулювали українське соціальне та культурне життя, спричинили появу такого нового «третього суб'єкта» Речі Посполитої як Князівство Руське з його політичною програмою та ідеологією.

Протистояння з Польщею та її впливами в Україні свого часу вимагало й критичного ставлення до її історичної спадщини. Але сьогодні, коли геополітична ситуація докорінно змінилася і для України і для Польщі, переосмислення історичного спадку стає неминучим для обох країн і народів, а також історіографій. Уже сьогодні видно, що більшість оцінок і висновків щодо українського минулого засновані на застарілих стереотипах, створених в інтересах тих чи тих держав чи верств або проминулих політичних ситуацій.

Проте, не можна не погодитись з Андрієм Портновим, що історичний матеріал, зокрема стосовно спадщини Речі Посполитої, ставить перед дослідниками (та й політиками) потребу ціннісного вибору в оцінці давніх подій та їх проекції у сучасність. Історично в Східній Європі XVI–XVII ст. склалися два геополітичні проекти, етнонаціональні «тріади»: російський варіант, який передбачає триєдину російську націю в складі росіян, українців і білорусів, і польський – за участі поляків, литовців та українців. Перша тріада передбачає історичне обґрунтування «злиття і розчинення» інших народів в «русском море / міре»; другий проект базується на творенні політичної нації при збереженні мовних і культурних відмінностей, проте все ж таки польської політичної нації⁵. Вся складність і небезпека для українців полягає в тому, що вибір історичної

¹ Там само, с. 152.

² Історія України, автори В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін., під ред. В. А. Смолія, Київ 1997, с. 77.

³ Історія України: нове бачення: у 2-х томах, т. 1, с. 152.

⁴ В. А. Смолій, В. С. Степанков, Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації, Київ 1997, с. 23–24.

⁵ А. Портнов, Історії для домашнього вжитку..., с. 108.

традиції так чи так нівелює сам собою український проект, позбавляє його історичного підґрунтя і, як наслідок, політичного майбутнього, а, з другого боку, *volensvolens* спонукає до творення власної (велико)державної конструкції.

Події в сучасній Україні ставлять руба питання вибору цінностей і орієнтацій національної суспільної свідомості, яка має ґрунтуватися на тих, що здавна приносили позитивні ідеї і традиції й плинули від європейської цивілізації, а не з азійських степів. В європейському вимірі історії долі українців, поляків, білорусів, литовців угорців, румун, чехів, словаків та інших народів Центральної та Східної Європи не тільки нерозривно пов'язані в минулому, а й, на мою думку, визначатимуть майбутнє всього континенту. Але для цього необхідно, щоб минуле не створювало перешкод для сучасного і майбутнього. Минуле не піддається зміні, а майбутнє ще може мати багато добрих або недобрих альтернатив. Маємо можливість вибирати.

Висновки. Отже, прагнучі до повної сепарації власного народу, українські історики гостро критикували ідею і наслідки Люблінської унії, яка в інтерпретації польської суспільно-політичної думки наголошувала тільки на «демократичності», «мультикультуралізмі» і «толерантності» Речі Посполитої, не зауважуючи її негативних сторін. Але коли в час формування українського національного руху українська еліта постала перед загрозою російської імперської асиміляції, то змушена була стриманіше поставитися до критики Речі Посполитої, звернути увагу на цивілізаційні аспекти майбутньої незалежної держави, які зближували її з європейським минулим. Перемога більшовицької Росії у Громадянській війні і окупація більшої частини території України більшовиками на тривалий час догматизували українську радянську історіографію в рамках «антипольського» російського імперського взірця, «спільної історичної спадщини» і «споконовічного протистояння із Заходом», що вкрай негативно позначилося на формуванні суспільної та історичної свідомості сучасних поколінь українців. Історики відіграли чи не провідну роль у творенні того інтелектуального субстрату, який в публіцистиці називають «совковим мисленням» і який продовжує побутувати серед частини сучасних українців. Сьогодні подолання російсько-радянських історичних міфів залишається важливим і надзвичайно відповідальним завданням українських істориків і всіх гуманітаріїв у творенні національного історичного простору. Сучасна агресія Росії проти України і спроба підпорядкувати її своїм політичним та ідеологічним впливам є тому яскравим свідченням.

Анотація

Леонід Зашкільняк. Річ Посполита Обох Народів в ретроспективі української історіографії.

Модерна українська історіографія зароджувалась і розвивалась на основі козацьких літописів і творів XVI–XVIII століть, в яких Річ Посполита розглядалась як держава, де не враховувались інтереси всіх народів, що в ній проживали, передусім українського. Коли почалось формування модерної української нації, українські історики доклали чимало зусиль для обґрунтування самостійної ролі українського народу, але зіштовхнулись з політичним та ідеологічним опором російського самодержавства, яке прагнуло протиставити поляків і Річ Посполиту українському національному проекту і тим самим зберегти Україну в складі імперії. На початку XX ст. сформувалась «звичайна схема» історії України (М. Грушевський), яка протиставляла Україну як Росії, так і

Польщі. Більшовицька окупація і наступний радянський тоталітарний режим зробили все можливе, щоб зміцнити в свідомості українців російський імперський проект і скомпрометувати Польщу як носія «чужих» західних цінностей. Сучасна українська історіографія змушена глибоко переосмислювати нагромаджений історичний матеріал з метою повернення наукових підходів до оцінки Речі Посполитої та її місця в історії європейських народів. Цей процес проходить дуже повільно через поширеність застарілих міфів і стереотипів бездержавного, імперського і тоталітарного минулого.

Ключові слова: українська історіографія XIX–XXI століть, Річ Посполита.

Streszczenie

Leonid Zashkilniak. Rzeczpospolita Obojga Narodów w retrospektywie historiografii ukraińskiej.

Nowoczesna historiografia ukraińska rodziła się i rozwijała pod wpływem kozackich latopisów i literatury XVI–XVIII w., w których dawna Rzeczpospolita była przedstawiana jako państwo nieuwzględniające interesów wszystkich nacji zamieszkałych na jej terytorium, przede wszystkim ukraińskiej. Kiedy rozpoczęło się kształtowanie nowoczesnego narodu ukraińskiego historycy ukraińscy uczynili wiele, by uzasadnić prawa i zasługiwane narodu, ale spotkali się z politycznym oraz ideologicznym oporem rosyjskiego caratu pragnącego przeciwstawić Polaków i Rzeczpospolitą ukraińskiemu projektowi i w taki sposób zachować Ukrainę w składzie imperium. Na początku XX w., ukształtował się «zwykły schemat» dziejów Ukrainy (Mychajło Hruszewski), w którym Ukraina przeciwstawiała się tak Rosji jak i Polsce. Bolszewicka okupacja i następny reżim totalitarny zrobiły wszystko co możliwe, aby umocnić w świadomości Ukraińców rosyjski imperialny projekt i skompromitować Polskę (i Rzeczpospolitą) jako nosicieli «wrogich» zachodnich wartości. Współczesna historiografia ukraińska musi głęboko przemyśleć nagromadzone doświadczenia historyczne w celu powrotu do naukowego podejścia w ocenie dawnej Rzeczypospolitej oraz jej miejsca w dziejach europejskich narodów. Ten proces odbywa się bardzo wolno w związku z zakorzenieniem w Ukrainie mitów i stereotypów z czasów bezpaństwowej, imperialnej i totalitarnej rzeczywistości.

Słowa kluczowe: ukraińska historiografia XIX–XXI wieku, dawna Rzeczpospolita.

Summary

Leonid Zashkilnyak. Polish-Lithuanian Commonwealth of Both Nations in the Retrospective of Ukrainian Historiography.

Modern Ukrainian historiography originated and developed based on Cossack chronicles and works of the 16th–18th centuries, in which the Commonwealth was viewed as a state where the interests of all peoples inhabiting it, primarily Ukrainian, were not taken into account. When the formation of the modern Ukrainian nation began, Ukrainian historians made efforts to substantiate the independent history of the Ukrainian people, but faced the political and ideological resistance of the Russian autocracy, which tried to oppose the Poles and Polish-Lithuanian Commonwealth to the Ukrainian project and thereby preserve Ukraine as part of the empire. At the beginning of the 20th century, an «ordinary scheme» of the history of Ukraine (M. Hrushevskyj) was formed, opposing Ukraine to both Russia and Poland. The Bolshevik occupation and the subsequent Soviet totalitarian regime did everything possible to strengthen the Russian imperial project in the minds of Ukrainians and to compromise Poland as a carrier of «alien» Western values. Contemporary Ukrainian historiography is forced to rethink deeply the historical material accumulated in order to return to the scientific approaches of assessing the Commonwealth and its place in the history of European peoples. This process is extremely slow due to the prevalence of entrenched ideological and political stereotypes of the imperial past.

Key words: Ukrainian historiography 19–21 centuries, Polish-Lithuanian Commonwealth.